

Csaba László: The New Political Economy of Emerging Europe
Akadémiai Kiadó, Bp., 2005. 359 old., á. n.
A fölemelkedő Európa
Akadémiai Kiadó, Bp., 2006. 482 old., 4499 Ft

A kilencvenes évek közepén Václav Klaus, a csehszlovákiai átalakulás vezető alakja, szövetségi pénzügyminiszter, majd cseh miniszterelnök, ma a Cseh Köztársaság második elnöke kijelentette: Csehországban az átalakulás befejeződött, Csehország immár normális piacgazdaság. Állítását arra alapozta, hogy a cseh gazdaság túljutott az átalakulási válságon, minden mutatója növekedést mutatott, megnyíltak a gazdasági határok, s a kuponos privatizációval uralkodóvá vált a magántulajdon. Alig néhány hónappal később azután kiderült: a cseh gazdaság növekedése megállt, sőt kisebb válságba került, az agyonreklámozott kuponos privatizáció – az elemzők többsége szerint – tévútnak bizonyult. Épp csak elkezdődött a tulajdonreform újabb szakasza a külső befektetők bekapcsolódásával, és kellemetlen kiigazítás vált szükségessé a konjunktúrapolitikában. Klaus következtetése nyilvánvalóan elcsúszott volt.

Csaba László monumentális könyvével valami hasonló történhet. Fő állítása ugyanis az, hogy az átalakuló országok helyzetét már nem a kommunista örökség határozza meg, a kelet-közép-európai sikeresek és a balkáni vagy posztszovjet sikertelenek között ugyanazok a különbségek figyelhetők meg, mint a sikeres dél-európai és a sikertelen afrikai vagy latin-amerikai, a szocialista tervgazdaságot sohasem megtapasztalt országok között. Alig hagyta el a nyomdát a könyv angol, majd magyar kiadása, máris válságjelek gyűrűztek végig a benne sikeresként bemutatott visegrádi országokon. Szélsőséges populista vagy rendpárti, de egyaránt nacionalista erők jutottak kormányra Lengyelországban és egy populista-nacionalista koalíció Szlovákiában, elhúzódó kormányalakítási válság alakult ki Csehországban, és erőszakos utcai összeütközésekre került sor Magyarországon – vajon ez már igazán normális világ, vagy még mindig fontos szerephez jutnak benne a kommunista korszak maradványai?

Csaba a nemzetközi gazdasági fejlődés új vonásainak sokoldalú bemutatásába ágyazza nagy ívű áttekintését a rendszerváltó országok fejlődéséről. A téma tehát a szocialista tervgazdaságok piacgazdasággá alakítása, és az egykor – Sztálin kifejezésével – a második világot alkotó országok integrációja az első, ma már az egyetlen világba. Az átalakulás és integrálódás célja és – ha sikeres – következménye a gazdasági felzárkózás. Ezért is beszél Csaba a könyv címében „fölemelkedő Európáról” (*emerging Europe*), találóan alkalmazva a nemzetközi irodalomban a sikeres fejlődő országokra alkalmazott *emerging countries* kifejezést az átalakuló volt szocialista országokra.

Amit Csaba e tárgykörben előad, az több az irdatlan mennyiségű irodalom áttekintésére épülő elemzésnél. A politikától távolságot tartó felvilágosult elemző szerepét építi fel magának, de közben könyve – akárcsak gyakori megszólalásai a hazai nyilvánosságban – szenvedélyesen vitázik a világgazdaságtól való elzárkózással, a protekcionizmussal, a piaci reformok halogatásával, az örökölt struktúrák átmentésének kísérleteivel. Valójában tehát vitáit, mégpedig ellenállhatatlanul meggyőző vitáit, mely az érvek hatalmas gyűjteményét sorakoztatja fel a piaci reformok és a világgazdasági nyitás mellett. Amikor párhuzamot von a korábban a perifériához sorolt országok fölemelkedőkre és tartós elmaradottságba süppedőkre szétválasztása, illetve a fölemelkedő Európa és a leszakadó Kelet- és Dél-Európa és Közép-Ázsia között, ezt a kettéválást a piaci reformokat és a világgazdasági nyitást választó, illetve az attól ódzkodó gazdaságpolitikák szembeállítására építi. Tudjuk, hogy a kifelé nyitó vagy befelé forduló gazdaságpolitikák megkülönböztetésének Balassa Bélára (*Nemzetközi kereskedelem és gazdasági növekedés*. KJK, Bp., 1990.) és a magyar irodalomban Kádár Bélára (*A nemzetközi iparfejlődés és munkamegosztás új irányzatai*. KJK, Bp., 1984.) visszanyúló tradíciója áll a harmadik világhoz tartozó országok gazdasági fejlődésének kutatása mögött. Csaba ezt a tradíciót folytatja és alkalmazza a korábbi szocialista országokra, amikor összekapcsolja a külgazdaság-politikai alternatívát a gazdasági rendszerek fejlesztésében a tervgazdaság összeomlásakor megnyíló alternatívával.

Gondolatmenetének kiindulópontja a kilencvenes évek elejéhez képest bekövetkező gazdasági fejlődés, melyről az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága által közzétett, összehasonlíthatónak tekinthető adatsorok alapján ad statisztikai áttekintést. Ebben vezeti be az átalakulás során sikeresek, illetve kudarcot vallók megkülönböztetését. A visegrádi és balti országokat sorolja az első csoportba, amelyben kiemelkedik Lengyelország és Észtország teljesítménye. Lengyelország járta végig elsőként a Jánossy Ferenc (*A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok*. KJK, Bp., 1966.) értelmében vett helyreállítás útját, vagyis érte el azt a szintet, ahol már elkerülhető lett volna a rendszerváltási visszaesés. A siker kulcsa a gyors gazdasági rendszerváltás, amely a stabilizáció, a liberalizáció, az intézményépítés és a privatizáció együttesével (SLIP) jellemezhető (79. old.). Erre a balkáni és a posztszovjet országokban csak részlegesen és időben elhúzva került

sor, alternatív gazdaságpolitikai próbálkozásai nem bizonyultak működőképesnek, stabilizáció nélkül nem lehetett a növekedést újra beindítani. Az átalakulást mindenütt a privatizáció tette visszafordíthatatlanná.

A siker kulcsa tehát Csaba értelmezésében a gyökeres átalakítás. A piacgazdaság valódi magántulajdonosokat feltételez. Nem elegendő a tulajdonviszonyok formális átalakítása: valódi tőkés tulajdonosokra van szükség, nem pedig a tulajdonosi jogokat a vállalati menedzsment kezébe juttató bennfentes privatizációra, amely elsősorban a jugoszláv és szovjet utódállamokat jellemezte. A bennfentes privatizáció – beleértve a cseh kuponos privatizációt is – akadályozta mind a hatékony szerkezetátalakítást, mind a foglalkoztatás növelését. A fejlődés ott volt sikeres, ahol a privatizáció tág teret engedett a külföldi tőkének. Ehhez járult a külgazdasági nyitás, a bekapcsolódás a transznacionalizálódásba, továbbá harmadik elemként a bankreform, a jól működő, kiszámítható pénzügyi rendszer megteremtése. Csaba a tőkeimport mértékét tartja a sikeres átalakulás legfontosabb mutatójának.

A kudarc forrása ezzel szemben a kiterjedt és nem hatékony állam, valamint az íformalizmus térhódítása, amelynek eredménye – leginkább Oroszországban – az állam foglyul ejtése (*state capture*), a nagy érdekcsoportok meghatározó szerepe az állami döntéshozatalban.

A sikeres fejlődéshez elengedhetetlen az új, piacgazdasági intézmények meggyökeresedése, formalizálódása. A könyv gondolatmenetének újszerű eleme a szabályozó állam koncepciójának kifejtése az utolsó fejezetekben: a magántulajdon uralmának ki kell egészülnie a jól megkonstruált, a gazdasági szeplők számára kiszámítható feltételeket teremtő állami szabályozással.

Csaba könyve attól vitairat, hogy sorra veszi azokat a nézeteket, amelyek az átalakulás kezdete óta kétségeket támasztanak a rendszerváltás fő vonalával szemben. A kilencvenes évek elején az akkori Csehszlovákiában és Lengyelországban, valamint a nyugati szakértők között is sokan kardoskodtak valamiféle alternatív stratégia mellett. Csaba rámutat, hogy az ilyen próbálkozások – például a Balkánon vagy számos szovjet utódállamban – visszavetették a fejlődést. A magas munkanélküliség szerinte nem piaci, hanem kormányzati kudarc következménye: a magas jóléti kiadások finanszírozása magas közterheket kívánt, ami megdrágította a foglalkoztatást. Az is kétségtelen persze, hogy a beinduló növekedés modern technológiák meghonosításával járt, ami nem hoz gyors munkahelybővülést. Csaba vitába száll azzal az elterjedt nézettel, hogy a termelés visszaesése az átalakulás első időszakában a túl gyors piacnyitásnak tudható be, szerinte az import bővülése – nemzetközi összehasonlításban – összhangban volt a gazdasági növekedés szükségleteivel. Vitatja azt is, hogy az állam hirtelen és túlzott mértékben vonult volna vissza a gazdaságból (*state desertion*): legfeljebb a központi hatóságok szerepe szűkült, amit viszont ellensúlyozott a helyi és regionális bürokráciák újraelosztó tevékenysége. Cáfolja azokat is, akik a nemzetközi szervezeteket teszik felelőssé a gazdaságpolitikai hibákért, hiszen a döntéseket mindenütt a nemzeti kormányok hozták, sőt többnyire a hazai szakemberek kezdeményezték.

Vehemensen érvel az euró bevezetése mellett: mivel a kamat nem bizonyult alkalmas szabályozónak, nem érdemes kitartani az önálló monetáris politika mellett, többet ér az a transzparencia és kiszámíthatóság, amit az euró bevezetése kínál. Az euró nem önkényes szülemény, hanem az Európai Közösségben, illetve az Európai Unióban már korábban elindult monetáris egységesülési folyamat logikus folytatása. Kiáll a stabilitási egyezmény mellett, amely – a széles körben elterjedt hiedelmekkel szemben – kifejezetten hasznos az új tagországok számára, s bírálja a stabilizációs egyezmény fellazítását, amire egyes magyar politikusok olyannyira büszkék.

Nem kevésbé fontos Csaba figyelmeztetése azoknak, akik csodát várnak az európai uniós támogatásoktól. Emlékeztet arra, amit a közgazdasági irodalom a nyersanyagbőség és a segélyek növekedést fékező hatásáról feltárt, és rámutat: a kormányok nem tudnak növekedést generálni. Nem a tőkefelhalmozás, hanem az intézmények megerősödése, a pénzügyi közvetítőrendszer megbízható működése alapozza meg a növekedést. Ebből viszont arra is következtet, hogy a tekintélyuralmi rendszerek, diktatúrák a gazdaságban nem nyújtják azt, amit sokan várnak tőlük.

Figyelemre méltó az orosz fejlődés értelmezése: a birodalom szétesése, az állami keretek újjáépítése 1993-ig tart, 1994 és 1998 között következik be a transzformációs visszaesés – amely nem hosszabb, mint a visegrádi országokban –, s ezt követte volna 1999-től a megélénkülés a kicsiny, nyitott gazdasággá váló Oroszországban. Vajon mit kezdjünk egy ilyen értelmezésben azzal, hogy e kicsiny, nyitott gazdaság energiahordozók exportjára szakosodik, szemben az európai gazdaságba mind fejlettebb feldolgozóipari termékek szállítóiként integrálódó visegrádi országokkal? Ehhez nem a statisztikai adatok értelmezése, hanem a későbbi fejezetek nyújtanak ugyan fontos támpontokat, de teljes körű, kielégítő választ az Oroszországgal

foglalkozó fejezetben sem találunk. Fontos megfigyelés viszont, hogy a FÁK-országok gyenge teljesítményéért nem az ő viszonyaikhoz nem illeszthető „neoliberalizmus” vagy a „monetarizmus” érzéketlen alkalmazása okolható, mint ezt arrafelé sokan hangoztatják, hanem a külső nyitás és piaci verseny nélkül végrehajtott bennfentes privatizáció. Az Oroszországnak szentelt fejezetben Csaba rámutat, hogy a felszínen megmaradó szerkezetátalakítás nem sértette a hatalmát látványosan átmentő régi nomenklatura érdekeit, amely távol tartja a gazdaságtól a külföldi tőkét. Ezért lassú a termelékenység növekedése. A bankrendszerben is minimális a külföldi tőke szerepe, ezért nem is jut forrás az új vállalkozások tőkeellátására. Oroszországban kialakult ugyan a piacgazdaság, de a „politikai kapitalizmus” gyenge teljesítménye, a feldolgozóipar alacsony versenyképessége a tulajdonviszonyok rendezetlenségére, az állami szabályozás erőtlenségére vezethető vissza (327–329. old.). Az orosz esetet Csaba a felzárkózó sikeres országok és a lemaradók fejlődése közötti tartós divergencia bizonyítékának tekinti.

Vitába száll a közhiedelemmel a kínai példa elemzésében is. Tagadja, hogy a gyors kínai növekedés különleges siker volna, s Kína a „fejlesztő állam” működőképes alternatíváját kínálná az átalakulás közép-európai és balti modelljével szemben. Miután – a Kínával foglalkozó fejezetet kissé túlterhelve – bemutatja a „szocialista piacgazdaság” korábbi jugoszláv és magyar próbálkozásait, a kínai fejlődést a tervet és a piacot kombináló szocialista piacgazdaság újabb példájaként jellemzi, ahol nagy szerepe van a köztes tulajdonformáknak, a Jugoszláviából és Magyarországról már ismert kedvezményvadászatnak (*favour seeking*), a hálózatok hálózatának, az informális túlsúlyának. Mivel a siker kulcsa, a formalizálódó intézmények uralma egyelőre hiányzik, Kína eredményei fölöttébb labilisak.

A legtöbb tekintetben meggyőző elemzés újra meg újra megbicsaklik, amikor a politikai rendszert érinti. Köztudott, hogy a magyarországi üzleti szektor képviselői rendre azt várják el a politikai erőktől, hogy ne veszekedjenek, hanem jussanak megegyezésre a gazdaságpolitikában – mint ahogy az orvosok az egészségügyet, az agrárszakemberek a mezőgazdaságot, a pedagógusok az oktatásügyet vonják ki a „pártpolitikai csatározások” hatálya alól. Csak az nem érthető, hogy miért veszi át ezt az illúziót a gazdasági folyamatok áttekintésében minden illúziót könnyörtelenül szétzúzó szerző, miért kér számon a politikai erőktől valamiféle közmegegyezést. Igaz, egyes észak- vagy nyugat-európai országok sikerében nagy szerepe van annak, hogy a politikai erők a főbb kérdésekben egyetértésre jutnak, de másutt – Angliában, Franciaországban, Németországban – a koncepciózus kormányok éles politikai szembenállás mellett is értek el sikereket. A lengyel, a magyar és a szlovák átalakulás sikeres időszakait – az ellenzékük legélesebb támadásainak kitett – szűk többségű vagy éppen kisebbségi kormányok felelős működése tette lehetővé.

Vitathatók az olyan állítások is, hogy az egyéni választókerületek viszik be a politikába a túlzott helyi és regionális érdekképviseletet (198. old.), hogy a politikai intézményektől független költségvetési hatóságot vagy tanácsot kellene felállítani (255. old.), miközben a költségvetés a mindenkori kormány politikájának legfontosabb megnyilvánulása, vagy hogy Oroszországban az volna a bajok egyik gyökere, hogy elmulasztottak becikkelyezni egy új demokratikus alkotmányt (304. old.). Az okok inkább olyan mélyebb összefüggések körül keresendők, amelyekkel a szerző maga is foglalkozik könyve utolsó fejezetében.

Csaba az új intézményi közgazdaságtani felfogásban elemzi a szabályozó államot és a gazdaságban betöltött szerepét. Olyan társadalomtudományi fogalmakat von be a gazdasági elemzésbe, mint a bizalom, a szavahihetőség, a jogkövetés. Ebben az összefüggésben térhetünk vissza a könyv kiinduló kérdéséhez: fennáll-e még az átalakuló országokban a tervgazdasági múlt meghatározó szerepe, érvényesül-e az útfüggőség? Csaba szerint nem, a közép-európai és balti országok helyzete és problémái nem különböznek az európai periféria felemelkedő országaitól, a szovjet utódállamok többségének helyzete pedig a harmadik világ számos megrekedt országáétól.

Csaba említett fejtegetéseire támaszkodva azonban más következtetésre is juthatunk. A visegrádi országok politikai életében szemlátomást sokkal nagyobb szerepet játszik a populizmus, mint akár Dél-Európában. Egyfelől a hirtelen, valójában néhány hónap alatt kialakult politikai osztályban nincsenek meg a felelős politikai viselkedésnek azok az elemi normái, amelyek magától értetődnek a nyugati demokráciák politikai osztálya számára. Jól megtanulták a nyugatiaktól a választási kampányok technikáját, de azt még nem, hogy nem lehet gátlástalanul fűt-fát ígérgetni. Nem tanulták meg, hogy a mai kormánypárti holnapra ellenzéki lehet, és fordítva (akik kormányra kerülnek, sokszor úgy viselkednek, mintha ez már örökre szólna). Nem tanulták meg, hogy akit tetten érnek valamilyen visszaélésen, attól jobb megszabadulni, különben az egész párt, sőt az egész politikai osztály látja kárát. Másfelől ezekben az országokban a politika iránt érdeklődő közönség könnyebben ad hitelt a populista ígéreteknek. A szocialista tervgazdaság évtizedeiben uralkodó paternalista szemlélet mindent a párt és a kormány adományának tekintett. A rendszerváltás és az azutáni évek szociális katalizmájának okai sokak előtt nem voltak világosak. Így ki sem alakulhatott a közvéleményben a gazdasági lehetőségek korlátozottságának tudata. Akik még mindig abban reménykednek, hogy helyzetük egyik napról a

másikra jobbra fordulhat, mert korábbi romlását nem tudják mivel magyarázni, szívesen hitelt adnak az önjelölt jötevők hamis ígéreteinek. Az erősebb fogékonyságot a populizmusra, a politikai intézményrendszer csekély mértékű elfogadottságát – ami instabillá teszi a gazdaságot is, a politikát is – aligha tekinthetjük másnak, mint a kommunista múlt mindmáig ható örökségének. Ez számomra az elmúlt évek kelet-közép-európai fejleményeinek legfontosabb tanulsága.

A könyv a tudományos műveknek abba a kategóriájába tartozik, amelyek felsorakoztatják, rendbe szedik, összegzik a sokak által feltárt ismereteket, ennek érdekében tudatosan lemondva a mások által nem ismert primer adatok feltárásáról. Csaba szándékosan elkerüli azt az ismeretszerzési formát, amelyben a kutató leszáll az elemi gazdasági folyamatokhoz, a szereplők százainak kikérdezésével, üzleti dokumentumok tanulmányozásával esettanulmányt készít vállalatok vagy piacok működéséről, feldolgoz, csoportosít, ökonometriai módszerekkel hatalmas adathalmazokat elemez. *Az átalakulás számokban* című fejezetben is csak az olvasó elé rakja a nemzetközi szervezetek kiadványaiból átvett táblázatokat, az adatokkal még a legelemibb műveleteket sem végzi el, maga is csak rájuk tekint, és így tesz róluk vitathatatlannul fontos, tanulságos megállapításokat. Könyvének eredetisége másban áll: a vitatott kérdések következetes újragondolásában, a minden irányból összegyűjtött érvek és ellenérvek könyörtelen szembesítésében és a meggyőző következtetések levonásában.

Csaba László kutatói pályája az MTA Világgazdasági Kutató Intézetében eleve azzal kezdődött, hogy mindent elolvasott és meghallgatott, ami a KGST és a kelet–nyugati kapcsolatok témakörében a hetvenes–nyolcvanas években megismerhető volt, és ennek alapján készített a fő összefüggéseket példátlanul éles szemmel kimutató tanulmányokat. Ekkor alakult ki az a sajátos viszonya a feldolgozott irodalomhoz, hogy írásaiban mindenkire utalt, mindent megemlített, s mindezt egyfajta fanyar távolságtartással, úgyhogy csak a nagyon felkészült olvasó előtt volt világos, hogy egy-egy hivatkozott munkát fontos új felismerések közlőjének tekint-e, vagy pedig komolyan sem vehető badarságnak. Akkoriban ezt a tudományos életet a választott szakterületen különösen erősen korlátozó latens cenzúra tette elkerülhetlenné: Csaba úgy tudta részben elmondani, részben sugallni azt, amit a szovjet birodalom gazdaságáról megértett és közölni kívánt, hogy mondandója nemcsak itthon volt publikálható, de előadhatta a KGST-együttműködésben tartott konferenciákon is. Ezt a sajátos írásmódot folytatja a teljes tudományos szabadság feltételei között megszülető, a nemzetközi tudományos világban közreadott újabb műveiben, köztük e könyvben is. Ennek megvannak a maga hatalmas előnyei, mindenekelőtt az oktatás szempontjából: az olvasó és kiváltképp a diák azt érezheti, Csaba mindazt közvetíti hozzá, amit a tárgyról tudni érdemes, de maga bizonyosan nem tudna áttanulmányozni. Ennek az írásmódnak azonban hátránya is van: a másik álláspont összefüggő bemutatását és diszkusszióját, a hozzá való helyeslő vagy elutasító viszony világossá tételét és indoklását sokszor hiába keressük a könyvben. Ennyi mindenről ez egyetlen könyvben persze nem volna megtehető, de a diákoknak valahonnan ezt is meg kellene tanulniuk. És aligha van más, akitől – a könyvben tárgyalt széles témakörben – jobban megtanulhatnák, miként illendő mások szellemi teljesítményéhez viszonyulni, mint éppen Csabától. Ez a tárgyalásmód viszont nemegyszer zavart okoz: a kevésbé avatott olvasó sokszor nem tudja eldönteni, a szerző egyetértően vagy fenntartásokkal hivatkozik-e egyes neves szerzőkre.

Befejezésül meg kell említeni a könyv egy fontos formai erényét, nevezetesen, hogy kettő van belőle: egy angol és egy némiképp átdolgozott magyar kiadás. (A fenti hivatkozások mindig a magyar kiadásra vonatkoznak.) Manapság, amikor az egyetemi oktatás Európa-szerte elangolosodik, s a tudományos publikáció nyelve egyre inkább csak az angol, a tudományos élet részvevői elszoknak attól, hogy fontos gondolataikat anyanyelvükön is megfogalmazzák – ami hosszabb távon a kis nyelveknek mint az intellektuális gondolatközlés eszközeinek elsoványodásával fenyeget –, mérhetetlenül fontos, hogy Csaba mindent megfogalmaz magyarul is, amit korábban a világ számára angolul már megírt. (Kornai János az, aki évtizedek óta minden írását angolul is és magyarul is közreadja.) Külön öröm, hogy Csaba következetesen arra törekszik, hogy a fontos tudományos fogalmakat a magyar szövegben akkor is magyarul használja, ha sokan könnyedén illesztenének angol szavakat a magyar előadásba. Nála a *mainstream* főáram, a *currency board* valutatanács (bár lehetne inkább valutatábla), a *path dependency* pályafüggőség, a *network industry* hálózati ipar. Bár általános lenne ez a gyakorlat!

Éppen azért nagyon fontos ez, mert Csaba László könyve elsősorban az egyetemi oktatást szolgálja. A közgazdász szakembernek is érdemes végigolvasnia, és újra meg újra elővennie. Csak ajánlani lehet mindenkinek, aki a benne tárgyalt kérdésekről sok sületlenséggel találkozik a sajtóban és bizony a szakirodalomban is, és igényli azt az eligazítást, amit ettől a könyvtől kaphat.

Bauer Tamás